

Petrea LINDENBAUER
(Universitatea din Viena)

Viziunea lumii în *Descripción breve de toda la tierra del Perú, Tucumán, Río de la Plata y Chile*¹ a lui Reginaldo de Lizárraga (cca. 1600)

Abstract: (The vision of the world in *Descripción breve de toda la tierra del Perú, Tucumán, Río de la Plata y Chile* by Reginaldo de Lizárraga). What does the analysed text document and what is its relevancy for today? The Latin-American chronicler's texts are nowadays relevant for the history of Spain. They document the history of the European colonisation, of the life of the Spanish and aborigines and the European perspective on reality. Our author writes from two perspectives: that of the state clerk and that of the clergyman. The hermeneutics in the time of colonisation was, as the text proves, the detailed description of the geography and the richness of the lands in human and natural resources. From the perspective of the author, the occupation of the space and the, can be observed. The author reveals realism, but also (some) projections, myths and *ex negativo* themes. The analysed text documents Early Modern Spanish. The details of the description are an interesting base for the interpretation of the concrete colonisation, of roads, settlements, people, plants etc. showing that some economical or interethnic structures have remained unchanged until today.

Keywords: chronicle, Reginaldo de Lizárraga, description, colonisation, Vice-kingdom Perú

Rezumat: Ce dovezi aduce textul în cauză și ce relevanță are acesta pentru ziua de astăzi? Textele cronicii latino-americane sunt considerate astăzi relevante pentru istoria Spaniei. Ele furnizează dovezi despre istoria colonizării europene, despre viața spaniolilor și a autohtonilor și despre viziunea europeană asupra realității latino-americane. Fray Reginaldo de Lizárraga descrie Lumea Nouă din două perspective: cea a funcționarului de stat și cea a clericului. Hermeneutica în perioada colonizării însemna, cum o dovedește textul, descrierea detaliată a geografiei și a bogăției terenurilor în resurse naturale și umane. Din perspectiva autorului, ocuparea spațiului și subordonarea indigenilor sunt văzute ca „firea naturii”. Discursul este unul atât materialist, cât și religios. Textul dovedește realism, dar include și (unele) proiecții, mituri și teme *ex negativo*. Privind caracteristica limbii (ediției folosite), textul aduce dovezi despre limba spaniolă mijlocie. Detaliile din raportul lui Lizárraga sunt extrem de relevante pentru a reconstrui procesul colonizării concrete, cu dovezi despre traseul drumurilor, despre așezări, oameni, despre varietatea florei și a faunei, dar și despre probleme ale vieții zilnice, arătându-se cum unele structuri economice sau interetnice au rămas neschimbate până în ziua de astăzi.

Cuvinte-cheie: cronică, Reginaldo de Lizárraga, descriere, colonizare, Vicereatul Perú

Percepția cronicarilor asupra Lumii Noi

În ianuarie 2015, un articol din ziarul spaniol *El Mundo*, în versiunea lui digitală, a informat despre publicarea unei serii de cronici americane din secolele XVI și XVII într-o bibliotecă virtuală (și gratuită, pentru cei interesați). Operele în cauză au fost și se găsesc digitalizate de către Fundația Ignacio Larramendi și Fundația Mapfre, cu acces pe Internet². Conform articolului respectiv, având titlul *Las obras del XVI y el XVII sobre la colonización*

¹Această operă a lui Fray Reginaldo de Lizárraga a fost editată de trei ori: în Lima (1908), Madrid (1909) și Buenos Aires (1916). În cea din urmă ediție, textul a fost intitulat *Descripción colonial*. Aici vom folosi și denumirea *Descripción breve*.

²<http://www.larramendi.es/cytamerica/i18n/micrositios/inicio.cmd>.

*de América, en la red*³, acest proiect avea scopul de a face mai cunoscut contribuția științifică spaniolă în istorie. Cronicile alese, 25 la număr, urmau să aducă informații despre activitatea și dezvoltarea intelectuală a Europei moderne, arătând panorama științifică europeană din Epoca Modernă, mai ales din secolele al XVI-lea și al XVII-lea.

Cu toate acestea nu-l găsim pe autorul Fray Reginaldo de Lizárraga printre acei *Polígrafos* ilustrativi ai proiectului Larramendi-Mapfre, raportul lui, *Descripción breve de toda la tierra del Perú, Tucumán, Río de la Plata y Chile* – descrierea teritoriilor fostului Viceregalat Peru face parte, temporal, generic și prin stil, din cronicile despre colonizarea Americii și destinatarii, atât cei expliciti, cât și cei implicați ai textului, președintele Consiliului de Indii și regele spaniol⁴ întresc această argumentare. De asemenea, autorul se auto-evaluează ca un scriitor cronicar, comparându-se cu marele cronicar oficial al lui Carlos I, Florián de Ocampo, și cartea sa *Historia general [a Spaniei] (CAPITULO PRIMERO)*.

Silvia Tieffemberg, cercetătoare la *Consejo Nacional de Investigaciones Científicas y Técnicas* de la Universitatea din Buenos Aires, presupune că textul în cauză a fost scris în anii 1591-1603 (2003, p. 1 și nota de subsol). Capitolul al XLII-lea conține însă un pasaj în care autorul vorbește despre un eveniment din „este año de 605 [1605]”, de unde putem trage concluzia că Lizárraga nota sau redacta o parte din text cel mai devreme în acest an, 1605. Înainte să privim raportul în cauză, dorim să conturăm o imagine a spațiului despre care vorbim.

După ce Cristofor Columb, în anul 1492, descoperise ruta maritimă spre India și Hernán Cortés cucerise, în 1520-1521, imperiul aztec de pe teritoriile mexicane, iar Francisco Pizarro González, în 1532, distrusese imperiul inca, Coroana Spaniolă, sub Juana I de Castilla și fiul ei, marele împărat Carlos V (1500-1558), au creat pe teritoriile fostelor imperii aztece și inca o a-numită *Gobernación de Nueva Castilla*. Ea avea să cuprindă, cu timpul, teritorii mexicane, panamericane și sud-americane. Continuând această hegemonie spaniolă, va fi redenumit și reconstituit administrativ o mare parte a Americii de Sud și Panama, sub numele de [1] *Virreinato del Perú*, Viceregalatul Peru. Guvernarea în uriașul imperiu a devenit cu timpul atât de dificilă, încât, în secolul al XVIII-lea, acesta a fost divizat, născându-se alte viceregate, precum *el Virreinato de Nueva Granada* și *el Virreinato del Río de la Plata*. În secolul al XIX-lea, mari personalități precum José de San Martín sau Simón Bolívar vor conduce fostele imperii coloniale meso- și sud-americane la independență și la suveranitatea lor. Până în secolul al XVIII-lea, datorită pământurilor sale bogate, Peru urma să reprezinte o posesiune de prim însemnătate a Coroanei Spaniole în Lumea Nouă, dând cele mai mari bogății naturale și de zăcăminte minerale.

Cronicarul – funcționar educat al statului și al bisericii

Baltasar de Ovando, care mai târziu a fost numit Fray Reginaldo de Lizárraga, provenea din Medellín, unde s-a născut în 1545, deci din Extremadura, sudul foarte sărac al Spaniei, de unde multă lume pleca spre o viață nouă și mai bună în teritoriile de peste mări. Autorul însuși ne informează în textul lui că s-ar fi dus în Lumea Nouă la vârsta de 15 ani, însoțindu-i pe prietenii lui⁵ și devenind dominican în 1560⁶. Ceea ce putem reconstitui din

³ <http://www.elmundo.es/la-aventura-de-la-historia/2015/01/21/54bfc6ef22601d0c618b458b.html>.

⁴ Pagina de titlu indică drept destinatar al textului președintele în anii 1603-1609, al marelui organ politic, *Consiliul pentru țările indiene* („Para El Excmo. Sr. Conde de Lemos y Andrada / Presidente del Consejo Real de Indias”), primul destinatar al textului fiind, probabil după Tieffemberg, însuși regele [Felipe III] (p. 46-47, și nota de subsol 21).

⁵ „Descendiendo en particular á nuestro intento, trataré lo que he visto, como hombre que allegué á este Perú más ha de cincuenta años el día que esto escribo, muchacho de quince años, con mis padres, que vinieron a Quito...” (CAP. II).

informațiile deloc lineare ale textului, Edberto O. Acevedo (2002, 1-2) și Silvia Tieffemberg (2003, 1. și nota de subsol 1) o arată mai explicit: În 1588, Lizárraga devine *Provincial de la Nueva Provincia de Chile*, adică eful unei provincii formate din teritoriile chiliene și rioplatense, sub autoritatea ordinului din care face parte (Diccionario de la Américas 1995, s.v.). După mai mulți ani (1591-1597) în care se ocupă de novici în orașul Lima, între 1602-1605 este episcop în Lima. La festivitatea din 1608 și la investitură ia parte însuși regele spaniol și papa Paul al V-lea (*ib.*, 2). În tot acest timp face mai multe călătorii în tot Vechiul Peru – Peru semnificând atunci teritoriile Peru, Argentina, Chile și Paraguay –, vizitând conventurile și mănăstirile dominicane din aceste regiuni (*ib.*)⁷. Pare să fi fost însărcinat să întocmească un raport detaliat despre situația Ordinului său în Peru, adică „de realizar un informe de las instalaciones y los religiosos de la Orden en el itinerario elegido” (Tieffemberg 2003, 46-47, și nota de subsol 21).

Lizárraga se adresează consecvent cititorului său cu formula de *pluralis modestiae* („como luego diremos”, CAP. V; „no hay lluvias (como adelante diremos)”, CAP. VII), la care renunță doar când își asumă maxima autoritate și răspundere pentru informațiile pe care le oferă („Oí decir á los viejos lo que aquí referiré de su fundación”, CAP. XXII; „y de otros oí lo referido”, „Oí decir al padre fray Gaspar de Carvajal que...” CAP. V; „En estos valles vi á hombres con semejantes accidentes...”, CAP. X). Virtutea modestiei, cerută de un cretinism medieval, se articulează uneori și explicit: „El séptimo y menor y más indigno de todos [los Obispos] soy yo, á quien la Majestad de Dios levantó á obispo de la Imperial, reino de Chile, y espero en Nuestro Señor se han de sacar más.” (CAP. XXXII).

Lizárraga exprimă uneori o critică explicită față de administrația spaniolă și defectele ei (vezi și Tieffemberg 2003, 47). Totuși, textul înfățișează un autor care se arată ca un supus neclintit atât în fața divinității lui, cât și în fața atotputerniciei Coroanei Spaniole. Percepția hegemoniei acesteia văzute ca „fără ști” sau percepția Spaniei ca punct „fără ști” de referință – de pildă când Lizárraga compară fructele, vinul sau mătasele cu cele de acasă (CAP. XC) sau consumul de carne din Lima cu cel din Sevilla (CAP. LIII) – niciodată nu se clatină. În chestiuni grave, precum mortalitatea ridicată a indigenilor, pricinuită și de munca cerută de spanioli, Lizárraga nu vede nicio răspundere asumată din partea bisericii, aruncând răspunderea exclusiv asupra autorităților civile (*ib.*, 46).

În ceea ce privește educația și evlavia, Fray Reginaldo a fost considerat ca o autoritate (Acevedo 2002, 2-3). În *Descripción breve* ambele aspecte se reflectă într-un ir de pasaje. Formația clasică a autorului se întrevede de pildă în trimiterea *expressis verbis* la *Timaios* al lui Platon, în prima pagină a *Descrierii*, dar și în alte detalii ale narațiunii ca Eol (Eol), zeul grec al vânturilor. Silvia Tieffemberg vede în text argumente evidente pentru o formație scolastică a cronicarului care presupune pentru orice se întâmplă o cauzalitate transcendentă (2003, 43). Ca un exemplu, putem aminti aici pedeapsa divină a „alcoholismului”, trimisă indigenilor sub formă de necazuri, boli sau moarte sau presupunerea

⁶ În noiembrie 1532, Carol (Carlos) V îl autorizase pe Francisc (Francisco) Pizarro González să cucerească imperiul incas. Din acest moment Ordinul Predicatorilor, adică dominicanii, sunt agenți semnificativi în colonizarea teritoriilor noi. Dominican a fost și primul episcop al lui Cuzco, Vicente de Valverde, care pare să fi avut un rol activ în capturarea regelui incas Atahualpa, pe care l-a și botezat, pentru că acesta s-a nu doar arde pe rug, ci doar strangulat. Cronica lui Lizárraga dovedește importanța dominicanilor cel puțin până la redactarea textului, când autorul avea aproximativ 65 de ani (moare în jur de 1615).

⁷ „he visto muchas veces lo más y mejor deste Pirú, de allí hasta Potosí, que son más de 600 leguas, y desde Potosí al reino de Chile, por tierra, que hay más de quinientas, atravesando todo el reino de Tucumán, y á Chile me ha mandado la obediencia ir dos veces;” (CAP. II).

actului binefector al punerii unui tablou miraculos (tabloul de la Señora de Guadalupe în CAP. V). Tot după Silvia Tieffemberg, imaginea regelui Felipe al II-lea ar reprezenta bunul suveran din *Il Principe* al lui Machiavelli⁸. În textul nostru, pasajul respectiv îl găsim în CAP. XLV: „Su Majestad del Rey Felipe II de inmortal memoria, celoso del bien deste reino como lo es de todos lo que gobierna con tanta justicia y cristiandad cuanta ningun Rey ha gobernado hasta agora, mandó...”.

Pe de altă parte, se întrevăd, așa cum vom arăta mai detaliat, și citate din liturghie sau din Biblie, fie în latină („*praetiosa est in conspectu Domini mors sanctorum eius.*”, CAP. XXXII), fie în spaniolă (vezi mai jos). Aceste evidențe ale unei formații clasice și biblice nu contrazic uzul în text al unor proverbe („una golondrina no hace verano”, CAP. LXXVI) sau metafore, precum focul din Babilon. În multe pasaje Lizárraga se autopezintă ca un credincios și călugăr exemplar, lăsându-se să se întrevadă cunoașterea descendenței biblice a urmașilor lui Noe (CAP. PRIMERO) sau folosind formula celui de pe urmă care va deveni cel dintâi. Adesea îi laudă pe cei care folosesc mult (lumânări de) ceară și comentează unde se fac cele mai mari donații, ele adesea fiind făcute de navigatori (CAP. XLII). Fray Reginaldo de Lizárraga își asumă o poziție religioasă „ortodoxă” față de catolicismul Coroanei Spaniole, criticându-l în cel mai înalt grad pe luteran, pe care îl și numește în text *eretico absolut*, și care, în opinia lui, poate fi deferit pe bună dreptate Sfântului Oficiu pentru a fi judecat și ars pe rug (CAP. XVIII).

Descrierea – hermeneutică modernă

Lizárraga și-a structurat raportul în 204 capitole, în două cărți, prima de 116, a doua de 88 de capitole (Tieffemberg 2003, 38). În prima carte, *Libro Primero*, descrie, cum am văzut, cuceririle lui prin Vicereatul Peru. Lipsind în text axa temporală explicită, cronologia drumurilor este înțeleasă implicit. Potrivit modei hermeneutice din epocă, textul este mai ales descriptiv, o caracteristică cu care „responde al horizonte ideológico de la España de Felipe II que privilegiaba la descripción como el medio idóneo para lograr instrumentos eficaces tendientes al buen gobierno de las colonias de ultramar.” (Tieffemberg 2003, 54). Raportul conține secvențe narative și multe comentarii critice, combinând cronică clasică cu narativul descriptiv (Acevedo 2002, 3). Urmând moda din epocă a cronicarilor, textul *Descripción breve de toda la tierra del Perú, Tucumán, Río de la Plata y Chile* reprezintă o tipică istorie naturală și morală a regiunilor și a oamenilor de atunci (*ib.*, p. 3).

După frecvența lexico-semantică, temele principale sunt terenul (fecunditatea) și prezența/activitatea dominicană. Descrierea cuprinde multe aspecte ale naturii, incluzând cele topografice, geografice, demografice, climatice, tectonice, meteorologice și diversitatea agriculturii. Sunt documentate amănunțit temperatura, vânturile, precipitațiile sau rodul pământului, însușirile cu grâne ca orz, porumb sau grâu și diferitele plante și fructe caracteristice pentru un anumit loc. Istoricul arată și aici o bază de informații importantă: la o sută de ani după Columb vedem alături de orz și grâu, pe tot continentul, o sumedenie de fructe și legume, dintre care măsline, roșii (*algarroba*), portocale, lăptucă, mazăre, smochine (*higo*), rodii, lăptucă, prune, piersici (*durazno*), mere, gutui, pere, banane, struguri, usturoi, fasole, ceapă și ardei. Autorul descrie mai ales soiurile diferite de cele de acasă. Porumbul (*maíz*) apare cu o mare frecvență, apoi grâul (*trigo*) și meiul (*cebada*). Pentru fructele menționate, cele mai prezente în descriere sunt gutuia (*membrillo*), mărul

⁸ Este sigur, după Silvia Tieffemberg (2003, 53), că Sigüenza y Gómara, cronicarul, a cunoscut capodopera lui Machiavelli.

(*manzana/camuesa*), strugurii (*uva/s*), lubenița (*melón*), smochinul (*higo*), piersica (*durazno*), rodia (*granada*), lămâia (*lima*), portocala (*naranja*), para (*pera/ cermeña*), banana (*plátano*) și pruna (*ciruela*). În ceea ce privește cealaltă tematică foarte explicită în acest text, Lizárraga descrie amănunțit locurile, așezările, clădirile, fluxul de persoane sau dotarea mănăstirilor și a conventurilor, cu precizie deosebită în ceea ce privește tablouri și sfeșnice importate din Europa: „Lo alto de la capilla es dorado con unas piñas de yeso pendientes, todas escarchadas de oro. Adórnase la capilla en las fiestas del Rosario con paños de damasco y terciopelo carmesí unas veces, otras con paños de damasco verde y terciopelo verde. Tiene tres lámparas de plata grandes, que por lo menos la una arde perpétuamente.” (CAP. XXIV).

Subordonarea spațiului și a indigenilor de către europeni

Din diferitele studii asupra textului nostru, Beatriz Gómez-Pablos a atras atenția asupra tehnicii lui Lizárraga de a-l descrie pe indigen prin contraste (1996, 80-85). Acevedo (2002, 17), din contră, a tematizat *statu-quo*-ul politico-juridic (discursiv) al indigenului, constatând o serie de conceptualizări: Regele spaniol a fost, după concepția lui Lizárraga, îndreptățit să ducă un război drept (*justo*) împotriva indigenilor, dominația spaniolă fiind vădită de el ca una *justă*, cretinarea efectuată, ca *necesară* pentru a-i salva pe indigenii de viciele lor, regele având *dreptul* de a-i face pe indigenii sclavi și de a-i vedea *supuși*. De asemenea, cretinarea ar fi fost vădită de Lizárraga ca o *ofertă* în schimbul preluării teritoriilor de la autohtoni.

Silvia Tieffemberg a interpretat alt aspect al *Descrierii*, propunând o nouă lectură (și o reconstrucție) a spațiului⁹. Ea înțelege actul dominicanului Lizárraga de a *descrie* spațiul și drumurile parcurse ca pe unul politic: (de)scrierea înseamnă ocuparea spațiului descris. Lizárraga ar fi acționat „en una sola acción”, realizând un „doble labor de descriptor/descubridor, poniendo de manifiesto el carácter performativo de la escritura” (*ib.*, p. 41). Din această perspectivă, ar deveni decisivă și semnificația cuvintelor frecvent folosite în text: *poblar* cu sens de „ocuparea teritoriului de către populația indigenă” și *fundar* care ar arăta o „activitate a spaniolilor” (*ib.*).

În același articol, autoarea ne oferă și o altă serie de perspective interesante ale textului. Pornind de la structura și de la nivelul lexico-semantic¹⁰ al celor două cărți, vede o axă și o triadă a orașelor *Lima / Los Reyes* (reprezentat în 34 de capitole) – muntele (*el cerro de*) Potosí (7 capitole) și – Cuzco (2 capitole). Structura aleasă ar arăta orașul Lima ca fiind drept cel mai important nucleu semantic și semnificația graduală a celor trei orașe menționate (*ib.*, p. 44). Ceea ce mai adaugă Tieffemberg în interpretarea ei asupra *Descrierii* este cosmosul lui Lizárraga care ar fi perceput întregul spațiu descris după două categorii antitetice, de *ordine* și de *haos*, prima fiind corelată cu spațiul urban (ordinea maximă fiind reprezentată de Lima), iar, pe de altă parte, categoria spațiului non-urban, conotată constant cu lumea în *haos*.

Deși capitolele în care sunt descriși locuitorii autohtoni sunt multe, tematica indigenului este o subtemă frecventă a descrierii spațiului, prezentarea lui fiind subordonată descrierii „imperului” spaniol: „Este reino, tomándolo por lo que habitamos los españoles, es largo y angosto...” (CAP. III. *Prosiguese la descripción del Perú*); Indigenii sunt descriși ca un

⁹ Deja titlul articolului ei din 2003, *Escribir los caminos. La construcción del espacio en la Descripción breve*, trimite la această lectură.

¹⁰ Autoarea vorbește sistematic de nivelul „tipografico-semántic” al textului; triada orașelor menționate apare deseori în texte despre vicereatul Perù din secolul al XVI-lea și la începuturile secolului al XVII-lea (Tieffemberg 2003, 39, în nota de subsol 5).

element al locului geografic: „Llámase Puerto Viejo ... así llamado, que dista del puerto la tierra adentro ocho ó diez leguas; no le he visto, pero sé es abundante de trigo y maíz y otras comidas de la tierra...” (ib.); „Los indios deste puerto son grandes marineros y nadadores; tienen balsas de madera livianas... Tienen las narices encorvadas y algun tanto grandes;” (ib.).

Lizárraga nu distinge decât anumite etnii: „Viven en esta ciudad y su distrito dos naciones de indicos, unos llamados Guamcavillcas... los otros... los Chonos...”, CAP. V). În multe alte cazuri, indigenii sunt vzuți generic ca *indios*, *indios naturales* sau *naturales* („se llega á la isla Lampuna ... cuyos indios fueron belicosos muchos”, CAP. VI). Totu i, în afara cunoscutei proiectii antitetice (oameni adaptabili sau non-adaptabili dominației și religiei spaniole), textul face o serie de aprecieri referitoare la câteva aspecte observate, precum abilitățile de înotători ale locuitorilor (CAP. XVII), buna cunoaștere a terenurilor de ctre ghizii autohtoni (CAP. XII) sau anumite realizări civile ale societății incase. În ceea ce privește situația muncitorilor din mine, Lizárraga arată în câteva pasaje chiar mlafa de ei. De remarcat că situația indigenilor mineri descrisă în textul de pe la 1600 nu se va schimba nici în următorii patru sute de ani. Astfel, Jean-Claude Wicky, un fotograf elvețian, după ce i-a însoțit pe mineri în minele din Potosí timp de 17 ani, a publicat în 2010 filmul *Tous les jours la nuit. Mineros en Bolivia*. Acest *Documentaire* de 58 de minute arată că minierii până astăzi mor din cauza (aceleiași) otrăvirii a plămânilor, descrisă deja de Lizárraga.

Alte capitole, precum CXII *De la calidad y costumbres de los indios destes reinos*, sunt dedicate în întregime prezentații oamenilor din teritoriile descrise, stabilindu-se multe evaluări negative privind sufletul sau natura (*ánimo*) lor. Ei ar fi de disprețuit mai ales pentru laitate, cruzime, lipsa voinței de a ajuta, tendința lor de a-și bate joc de alții și de spanioli, pentru dezonoare, minciună, neaplicarea de pedepse copiilor, sodomie, alcoolism, tratarea brutală a soțiilor de către bărbații lor. În astfel de pasaje, conotația pozitivă a autohtonilor este foarte rară, și vedem, de pildă, în menționarea devotamentului femeilor pentru soții lor. Aspectele negative atribuite indigenului ar justifica și ar face necesară, din perspectiva lui Lizárraga, o pedeapsă dură a autohtonilor, în general, pentru a reuși să scoată din starea de umilință și pentru a-i face să se asculte și să se servească mai bine pe spanioli. Nu omul în sine este o tematică a textului, ci posibilitatea de a-l subordona sub orice formă. Afirmarea că „indigenii” nu i-ar cunoaște propriile origini – tocmai la începutul *Descrierii* (CAP. PRIMERO) – este un argument forte, implicit în textul nostru, esențialmente descriptiv, pentru a confirma dreptul de a subjugă și exploata atât terenurile, cât și locuitorii autohtoni, de ctre *España*.

Un discurs atât materialist, cât și religios

În jurnalul, nu foarte gros, al primei sale călătorii, Cristofor Columb dovedește o orientare aproape exclusiv spre căutarea de aur sau de alte bogății¹¹. În acest jurnal despre prima sa călătorie, care data din 3 august 1492, până la 15 martie 1493, aurul este menționat de 140 de ori. Obligația de a găsi aur, compensând cheltuielile Regilor Catolici pentru aventura lui Columb, era atât de mare, încât, la momentul dat, navigatorul genovez interpretează chiar temperatura climei de pe o insulă drept condiție pentru zăcămintele de aur, afirmând că se putea simți existența aurului în locul respectiv. Această tematică a căutării, găsită și a exploatarea aurului de ctre primii conchistadori spanioli a fost ecranizat recent

¹¹ În jurnalul lui putem citi, de pildă, în data de 21, duminică: „según yo hallare recaudo de oro o especería determinaré lo que he de hacer.” (Cistóbal Colon. 1985. *Diario de a bordo*).

de c tre regizoarea Icíar Bollaín¹². Nici Lizárraga nu trece cu vederea bog țiile evidente, remarcând, de pild , c : „Los que no vivían de pescar, tenían por oficio ser plateros de oro, labraban la chaquira, que acabamos de decir...” (CAP. VII). De asemenea, el menționează în mai multe cazuri anumite mituri locale despre unele bog ții ascunse (CAP. XVIII). Dar, în comparație cu Cristofor Columb, Lizárraga nu este orientat atât de excesiv spre găsirea aurului. Pe de alt parte, el descrie, cum am v zut în capitolele precedente, teritoriile prin care trece, din perspectiva a doi poli: utilitatea și inutilitatea terenurilor. Descrie amănunțit avantajele și dezavantajele geografice, climatice, agricole, din perspectiva resurselor de hran , de ap potabil , de lemn sau a resurselor umane autohtone pentru munc sau d jdii (*quinto real*). Aceea i isosemie o g sim i în tematica pe care o putem lega cu *statu quo*-ul ordinului dominican. Cum am ar tat deja, cronicarul descrie istoria dominicanilor în Peru, prezentând am nunțit, în multe capitole, atât locurile și așezarea lor, clădirile și fluxul persoanelor, cât i dotarea și bunurile conventurilor și m n stirilor în cauz . El raportează foarte detaliat în unele cazuri i dot rile luxoase, lucrate la fața locului sau aduse din Europa. Silvia Tieffemberg, în articolul ei deja menționat, a atras atenția asupra unui *binom* semantic care leag noțiunile *bogăție* și *creștinism* (*riqueza/cristiandad*; 2003, 45 și nota de subsol 19). Această isosemie, confirmat i în *Descrierea* lui Lizárraga, o putem descoperi, scrie autoarea, în multe discursuri, înc de la primele momente ale expansiunii în America. Nu numai teritoriile, ci și religiozitatea și spiritualitatea cre tin , sunt v zute și estimate de Lizárraga în mod evident dup gradul de *riqueza* exterioră .

Discursul clericului ideal

În capitolul *LI De los vestidos de las mujeres*, Lizárraga exprim o critic foarte puternic la adresa indigenelor c rora le-ar lipsi, în evaluarea lui, pudoarea cuvenit în modul de a se îmbr ca. Respinge ceea ce, dup el, ar fi un fast al femeilor. Discursul ne arat aici un aspect al comportamentului autorului. El nu le blestem direct pe femeile indigene, ci indirect, exprimându-și speranța să nu vină asupra lor pedeapsa fiicelor Sionului. Prin această formul , încredințează pedeapsa cuvenită puterii divine, dacă aceasta nu vine de la soții lor. Adoptă deci în discursul său – prin folosirea diatezei verbale – un rol subordonat, pasiv al jurisdicției divine, pe care o exprimă, trimițând la anumite versuri din *Isaia* 3:16-26. „Lo que en esta ciudad admira mucho, y aun lo que se habia de refrenar, es los vestidos e trajes de las mujeres; son en esto tan costoso, que casi no se sabe cómo lo pueden sufrir sus maridos. La soberbia dellas es demasiada, y no sabemos en lo que ha de venir á parar; plegue á Dios y no sea en lo que pararon aquellas de quien dice Nuestro Señor. La soberbia dellas es demasiada”. Pentru o mai bun ilustrare, red m în continuare discursul lui Lizárraga împotriva viciului aroganței, comparat cu versurile corespunzătoare din *Biblia ortodoxă* (*Biblia sau Sfânta Scriptură* 2001). Pasajele, cu toate c sunt formulate puțin altfel, nu mereu la fel de excesiv sau de detaliat, semantic vorbind, sunt analoge:

<i>Descripción breve. Capítulo LI. De los vestidos de las mujeres</i>	<i>Isaia 3, Pedeapsa mândriei și a podoabelor de arte, 16-26</i> (din <i>Biblia ortodoxă</i>)
“ Porque las hijas de Sion se ensoberbecieron (esto es, las ciudadanas);	“ ¹⁶ Acestea zice Domnul:/ Pentru că fiicele Sionului s’au semețit și merg cu gâtul țepăn ”

¹² Filmul ei, *También la lluvia* conectează tematica veche, a exploata rii aurului de c tre conchistadorii spanioli, cu o tematic recent (din actualitatea bolivian din 2010), cea a exploata rii apei de c tre noii dominatori economici.

<p>cuando salian de su casa llevaban las gargantas extendidas, los ojos altos á una y á otra parte, guiñándolos, los pasos muy compuestos;</p>	<p>și cu ochii sticlind, pentru că atunci când pășesc cu picioarele mătură pământul cu poala și-l fac să duduie sub tălpi,</p>
	<p>¹⁷ Dumnezeu le va smeri pe doamnele fiice ale Sionului i Domnul le va dezveli adev ratul lor chip în ziua aceea,</p>
<p>El Señor las volverá calvas y les raerá los cabellos de sus cabezas, les quitará y collares de oro, les quitará sus chapines y jerbillas bordadas; las medias lunas, rodetes, las cadenas y collares de oro, las ajorcas, los tocados costosos, los punzones de oro para partir las crenchas, los zarzillos y los olores, los anillos é piedras preciosas, etc.,</p>	<p>¹⁸ c Domnul va lua de la ele slava straielor și cărlionții și zulufii și diademele și ¹⁹ lănțugurile și podoaba feței i g telile sl vitelor mândreți ²⁰ și salbele și brățările și cununile de cosițe'mpletite i verigile mâinii drepte i inelele și cerceii ²¹ i straietele cu margini de porfir i hainele cu câmpuri de purpur ²² i șalurile de casă și străveziile îmbrăcăminți spartane ²³ i cele f cute din lân subțire și cele'n culoarea iachintului i cele'n ro u-aprins i visonul țesut în auriu și'n stacojiu și așternuturile de pat u oare.</p>
<p>y por los olores se les dará muy pestilencial olor, y por las cintas de oro, sogas de esparto, etc."</p>	<p>²⁴ Și'n locul mirosului dulce va fi praf; și'n loc de cingătoare te vei încinge cu funie; i'n locul podoabei de aur a capului vei avea chelie din pricina faptelor tale; i'n locul straielor de purpur te vei îmbr ca în sac."</p>

În ceea ce prive te „viciul mândriei”, Lizárraga devine mai vehement la sfâr itul capitolului LI, care se termin cu acuzația directă la adresa autorităților care nu intervin nici când b rbații nu le fac să înceteze pe soțiile lor cu un astfel de comportament vicios: „con justo título se podria moderar por los virreyes esta soberbia, pero no sé por qué no se modera: y sí sé, porque ni los maridos no tienen ánimo para moderarlo, ni los gobernantes tampoco.” (CAP. LI).

Discurs realist cu (unele) proiect ri, mituri i teme ex negativo

Al turi de aspectele deja menționate, descrierea detaliată a geografiei și a resurselor naturale și umane și a stării instituțiilor dominicane, discursul mai conține o sumedenie de informații – nu exhaustive, dar foarte valoroase istoric – privind aspecte demografice, administrative, economice chiar i medicale ale Lumii Noi. În acest sens, textul aduce dovezi despre colonizarea european sub „lungul braț” al tuturor instituțiilor Coroanei Spaniole (*el Audiencia, la Snta Inquisicion, CAP. XXII; Oidor de Su Majestad, CAP. LIX; Casa Real, CAP. LXVII*), ar tând i dimensiuni sociale ale coloniz rii, în care, de pild , funcționau spitale separate pentru creștini, indigeni și africani (*negros*). G sim apoi informații despre istoria și chiar materiile predate – dup modelul Universit ții din Salamanca – într-una din cele mai vechi Universit ți din Lumea Nouă, numită de

întemeietorii spanioli Universitatea de *San Marcos* (CAP. XLV-XLVI 512). Textul reconstruie te, printre altele, istoria fabricilor de zahăr, *ingenios de azucar*, pe noul continent, precum în CAP. XII. De asemenea, autorul descrie diferitele boli frecvente, precum gușă, sifilis etc. (CAP. LIV, vezi și CAP. LXXXI) și plantele folosite împotriva lor (CAP. XII) sau vorbe te despre folosirea anumitor valute din epoca respectivă (*peso ensayado*, CAP. XXVII). În alte pasaje dovede te faptul că el cunoaște produse de lux ale timpului, precum pielea prelucrată după un anumit stil (dt. *Korduanleder*, it. *corovano*) sau moscul, *almisclé*, al cărui miros Lizárraga îl identifică după un secret luat dintr-un caiman mort (CAP. IV).

Pe de altă parte Lizárraga, ca și Columb, *percepe* uneori lumea după categorii interiorizate, pe care le proiectează asupra lumii noi. De pildă, nu poate decât, precum Columb înaintea lui cu o sută de ani, să-l imagineze pe suveranul încă ca pe un rege, denumindu-l *rey Inga* („El rey desta tierra, á quien comunmente llamamos el Inga ... tenía puestas de trecho á trecho unas vigas...”, CAP. XII). O categorisire a lumii concrete după clase familiare se vede și în folosirea lexemului *tigru* pentru un animal care era, de fapt, o *pumă* (CAP. V). În ce privește cunoștințele lingvistice, Lizárraga lasă de înțeles că nu stă pâne te nicio limbă autohtonă ca *quechua* sau *aymara* (CAP. XXXII), având, pe de altă parte, o sensibilitate pentru alteritatea limbilor autohtone când, de pildă, menționează că „la lengua de los indios pescadores de aquel valle, que es dificultosísimo de aprender” (CAP. XXXII). În ceea ce privește limba spaniolă, Lizárraga așteaptă ca indigenul să-o cunoască într-un grad atât de înalt, încât să înțeleagă chiar conotația (dominicanului) evreului. Astfel, comentează plecarea subit a unui *indio*, cauzată de rușinea acestuia de a fi numit evreu: „¡oh qué pesado eres; no pareces sino judío! En oyendo esto el indio, saltó del navio en su balsa; larga el cabo y vira la vuelta de tierra; ni por muchas voces que se le dieron para que volviese, no lo quiso hacer; tan grande fué la afrenta que se le hizo y tanto lo sintió.”! (CAP. III). Un alt aspect caracteristic al descrierii „științifice” a *Primei Cărți* este referința necritică la unele mituri, antice și coloniale, precum presupusa existență a Atlantidei (PRIMERO CAPITULO), a unor giganți (CAP. IV), a unor comori (CAP. XVIII) sau la *imaginarul colonial* (Jáuregui 2008, 145) sau la faptul că anumite etnii autohtone ar consuma carne umană (CAP. VI).

Documentarea amănunțită, a „cronicii” contrastează cu trecerea cu vederea a altor teme, cum sunt sclavii africani sau frumusețea naturii, atât de des menționată de către Columb în prima sa călătorie¹³. Sclavii africani sunt menționați foarte rar, și, mai ales, în situații extraordinare, fiind vânați de caimani („Cuando [caimani] estan ... encarnizados en carne humana son muy dañosos, y hacen el daño desta manera: para hacer la presa en el indio ó negro que lava en el río, ó coge agua, vienen muy ocultamente por debajo della...”; CAP. V) sau când întrec cu totul imaginea pe care o are Lizárraga despre ei, de pildă în uzul abundent de ceară la înmormântări: („Los negros tienen sus cofradías aparte, y veinticuatro; es cosa de ver qué cirio sacan muriendo algún veinticuatro; yo vi un acompañamiento de una negra que me admiró: es cierto que acompañan el cuerpo más de treinta cirios, sin la cera menuda”; CAP. XLIII). În timp ce în textul studiat există un discurs mai amplu asupra indigenilor, sclavii africani, din perspectiva lui Lizárraga, nu par să merite a fi tematizați nici ca subiect propriu-zis.

¹³ Vezi observațiile din *Diario de a bordo*, de duminică 14 octombrie, miercuri 17 octombrie, vineri 19 octombrie, duminică 21 de octombrie etc.

Limba spaniolă mijlocie

Limba ediției folosite în *Descripción breve de toda la tierra del Perú, Tucumán, Río de la Plata y Chile*¹⁴ oglinde te un *statu-quo* al spaniolei mijlocii (*español clásico* sau *español áureo*, în german *Mittelspanisch*) care caracterizează, după Bollée și Neumann-Holzschuh (2008, 81-118), perioada 1450-1650. Limba întrebuițată dovedește o sintaxă întortocheată în comparație cu clasificarea elementelor frastice în spaniola actuală și fraze uneori foarte ample. Ordinea particulelor frastice este alta decât în spaniola actuală, mai ales privind acumularea unor elemente neaccentuate, deseori pronominale (*las cuales he yo visto*; „Es pueblo de contratacion, por ser el puerto para la ciudad de Quito, y por se hacer en él muchos y muy buenos navios”, CAP. IV; „lo pusieron en una hamaca para lo llevar á que se curase”, CAP. V). La nivel morfo-sintactic, putem constata, de pild, lipsa conectorului subordonator *que* („no era posible todos quedasen muertos”, *no imaginando se hubiese huído*, CAP. XXII; „Helas visto tomar á un provincial nuestro”, CAP. XXIV) sau observăm o marcă prepozițională a acuzativului pentru persoana, individualizată și cunoscută, încă nesistematic („Yo he conosciado famosos varones, grandes predicadores, de mucho pecho y celo para las ánimas”; „conocí en aquel reino un español, que embarcándose sus padres para aquel reino, se engendró y nació en la mar y tornó su madre á se hacer otra vez preñada”, CAP. LXVIII). La nivel morfologic, observăm o fluctuație la unele forme de gen, de pild *el* și *la Audiencia* și uzul conjunctivului viitor, astăzi pierdut (*si dijere*, CAP. XXI; *donde no hobiere convento*, CAP. XXV; „mientras no se les castigare con mucho rigor, no se espere enmienda”, CAP. LIX). La nivel morfo-fonetic, de pild, se folosesc forme contrase din prepoziția *de* cu pronumele personal (*Dél, dellos, desta* [provincial]). La nivel fonetic, se oglinde te foarte sistematic legea Tobler-Mussafia (cf. *Reçibiólo el Çid* din *Cantar de Mio Çid*), adică evitarea unei particule neaccentuate la început de frază (*dábase, Sucedióle, Comenzóse*; „Gástase mucha cera”, CAP. XXIV etc.). Vedem și o serie de fonetisme învechite, precum *hobo* (> forma actuală *hubo*). La nivel ortografic, în ediția noastră de text găsim multe forme latinizante, precum *sancta, sanctidad* (> formele actuale *santa, santidad*), *conosc[er]* (< lat. COGNOSCERE, devenit în forma actuală *conocí*), *floresce* (< lat. FLORESCERE, > *florece*), *tracta[r]* (> forma actuală *tratar*), *c[u]otidianamente* (< lat. QUOTIDIANUS, > forma actuală *cotidianamente*), *nascere* (< lat. NASCERE) etc; de asemenea, conjuncția *și* în cele două variante fonetice *é* și *y*, sau *agora* < lat. HAC HORA. Textul folosește în multe cazuri variante fonetice și ortografice, cum ilustrează forma *augmentados* (CAP. XXVIII) alături de *aumentar* (CAP. XXVII). Textul aparține expresii astăzi dispărute (un *daño muy mucho mayor*, CAP. LXX). La nivel semantic-lexical, *Descrierea* conține multe arhaisme precum *constitución* care exprimă, pe la 1600, noțiunea de „așezământ” sau *nascione* cu sensul de „etnie” („Viven en esta ciudad y su distrito dos naciones de indios...”, CAP. V) sau *conserva*, care, după Covarrubias (1611, s.v.) avea în perioada respectivă sensul „orice fruct conservat cu miere sau zahăr” („Nuestro religioso puso tambien sus faldas en cinta, arrebató su bota, biscocho y queso; no tenían conservas, ni regalos, y á los cansados dábales de beber y un bocado”, CAP. XXII). La nivelul etimologico-lexical textul dovedește o înrâdăcinare conceptuală într-un ev mediu european, fiind reprezentat *par excellence* prin *hidalgo* sau conceptul de *nobles* sau, în lumea navigatorilor, prin lexeme cu relevanță nautică, precum vânturile, direcțiile ([*Tropique du Capricorne*, CAP. XII), fenomene ca marea (*agua menguante*) sau lexeme, mai multe din limba arab, ale

¹⁴ Ediția pe care o folosim este cea a lui Ricardo Rojas, *Descripción Colonial* por Fr. Reginaldo de Lizárraga (*Libro Primero*), Buenos Aires, Librería La Facultad, 1916 [versiunea digitalizată].

navigatorilor (*atalaya* în CAP. LXVII, cu sensul după Percival 1591 de „watch tower”¹⁵; *alcantarilla* în CAP. LXXX, cu sensul după Vittori 1609 de „un petit pont; uno ponticello”; sau *maroma* în CAP. CXII, cu sensul după Mez de Braidenbach 1670 de „Groß Schiffssail”, deci de „frânghie groasă folosită pentru nave”. Pe de altă parte, discursul oglindește lumea în spațiul sud-american reprezentat printr-o serie de quechuisme¹⁶, dar și prin cuvinte din taina (*hamaca*), din tupi (*pecarí*, ‘animal care face multe drumuri prin pământ dure’) sau lexeme de origine din Caraibe (*barbacoa*) etc.

În loc de concluzie: multiple informații istorice (Ausblick)

Am încercat să oferim o privire de ansamblu asupra textului în cauză. Ca filolog, am interesul să înțeleg un text într-un prim pas ca pe o *entitate*, pentru a intra, apoi, în toată textura și în anumite aspecte particulare. Analiza generală a isosemiilor din *Descripción breve de toda la tierra del Perú, Tucumán, Río de la Plata y Chile* a dezvăluit interesul primordial al spaniolilor pentru geografia Peru-ului și *statu-quo*-ul colonizării sud-americe, în toate aspectele ei. Textul oferă multe viziuni atât asupra vieții europenilor, cât și a indigenilor. Lasă, de pildă, să se întrevadă creșterea și descrierea tereia demografică a ținuturilor. În acest sens, în istoria „miniaturală” a colonizării prezentate aflăm informații despre sate întemeiate de către spanioli („Fundóse aquí un pueblo de españoles;”, CAP. LXI) sau faptul că mulți emigranți spanioli au fost de origine vizcaină (CAP. LXXX, CAP. LXXXI). Ni se înfrunșează o panoramă a resurselor naturale și umane sau, dimpotrivă, a riscurilor din cauza climatului, a unor animale, precum caimani și șerpi, sau riscuri cauzate de lipsa de apă sau de anumite boli specifice locului. Ni se aduc dovezi, tot într-o micro-istorie, despre soarta minerilor din Potosí ca fiind una neschimbată de 400 de ani, din anul 1600 până astăzi. Deci, textul îți arată cititorului „rădăcinile lungi ale istoriei” sau enorm de lungă durată a proceselor istorice în atingerea statutului de egalitate între oameni. Cu al doilea plan semantic, am văzut cum se relevă rolul asumat al dominicanilor în Lumea Nouă, descriindu-se istoria și starea materială a clădirilor lor, fiind prezentat, uneori în detaliu, numărul persoanelor și prezența credincioșilor de gen masculin și, uneori, feminin.

Până acum, descrierea s-a concentrat mult pe imaginea discursivă a indigenului, pe condiția lui fizică, morală sau educațională (vezi și CAP. LXIX) sub dominația europeană. Mai puțin s-a concentrat asupra temelor *ex negativo*, cea a sclavului african sau cea a aspectului estetic al teritoriilor descrise. Alte investigații interpretează și cosmologia clericului Fray Reginaldo, în al cărui discurs alternează afirmarea unei modestii interioare, cerute de Dumnezeu, cu cea a unui fast exterior, cerut de același Dumnezeu. Foarte relevant ar fi și o reconstruire a *importului* de semințe care proveneau din Europa și, prin emigranți, ajungeau în America, adică a importului fructelor menționate în drumurile lui Lizárraga prin Peru. În ceea ce privește aspectele naturale, cronică lui Lizárraga prezintă ca într-o fotografie efectele importului de semințe, fructe sau animale în Lumea Nouă, o sută de ani după descoperirea Americii de către Columb.

¹⁵ Am consultat cuvintele în dicționarele istorice online ale Academiei Regală a Spaniei, RAE, sub: [http://ntlle.rae.es/ntlle/SrvltGUIMenuNtllle?cmd=Lema&sec=1.0.0.0.0](http://ntlle.rae.es/ntlle/SrvltGUIMenuNtllle?cmd=Lema&sec=1.0.0.0.0;);

¹⁶ Un student al meu, Jorge Edmundo Quispe Sallo, m-a scut în Cusco, numărul 40 de quechuisme în Libro Primero, multe dintre ele toponime.

Referințe bibliografice

Texte empirice

Cristóbal Colon. 1985. *Diario de a bordo*. Edición de Luis Arranz, Madrid: historia 16.
Lizárraga y Obando, Fray Reginaldo de. 1603?. *Descripción breve de toda la tierra del Perú, Tucumán, Río de la Plata y Chile. Para el excmo. Sr. Conde de Lemos y Andrada. Presidente del Consejo de Indias.* = *Descripción Colonial*, ediția al lui Ricardo Rojas. 1916. *Primei Cărți (Libro Primero)*. Buenos Aires: Librería La Facultad. La adresa de Internet al Bibliotecii virtuale Miguel de Cervantes: http://www.cervantesvirtual.com/obra-visor/descripcion-colonial-libro-primero--0/html/ff687904-82b1-11df-acc7-002185ce6064_6.html#I_0_ sau la adresa de Internet al Proiectului Gutenberg: <http://www.gutenberg.org/files/39579/39579-h/39579-h.htm>.

Bibliografie secundară

Bollée, Anegret, Neumann-Holzschuh, Ingrid. 2008. *Spanische Sprachgeschichte*. Stuttgart: Klett.
Diccionario de las Américas, 1995. Barcelona: Plaza & Janés Editores.
Dicționare istorice ale Academiei Spaniole sub: <http://www.rae.es/>
Acevedo, Edberto Óscar. 2002. *Dos pareceres de Fray Reginaldo de Lizárraga O.P. sobre las guerra y la esclavitud de los indios* în: „Temas Americanistas”, Número/Issue 15, p. 1-18 [versiunea digital , pagina web de la revista „Temas Americanistas”].
Altuna, Elena. 2003. *El discurso colonialista de los caminantes siglos XVII-XVIII* în „Revista de Crítica Literaria Latinoamericana”. 1 January 2003, Vol. 29 (57), p. 251-254 [versiunea digital].
Hickmann, Ellen. *Zur Rolle der Musik in der Missionierung von Anden-Indios im 16. Jahrhundert*, în „Österreichische Musikzeitschrift”. Band 43, Heft 7-8, p. 364–368 [versiunea digital].
Berrio de Montalvo, Luis. 2008. *Informes para obtener plata y azogue en el Mundo Hispánico, Edición facsímil, Granada MMVII*. Granada: Universidad de Granada.
Diggs, Irene. 1951. *The Negro in the Viceroyalty of the Rio de la Plata* în „The Journal of Negro History”. 1 July 1951, Vol. 36 (3), p. 281-301 [versiunea digital].
Gagliano, Joseph A. 1963. *The Coca Debate in Colonial Perú*, în: „The Americas”, vol. 20, no. 1 (Jul., 1963), p. 43-63 [versiunea digital].
Gómez-Pablos, Beatriz. 1996. *Hacia el concepto de Indio en la obra de Reginaldo de Lizárraga* în: Peter Cichon et al. (eds), „Actas de las Primeras Jornadas de Hispanistas en Austria”, p. 80-85. Wien: Praesens.
Hickmann, Ellen. 1988. *Zur Rolle der Musik in der Missionierung von Anden-Indios im 16. Jahrhundert*, în „Österreichische Musikzeitschrift”. vol. 43 (7), p. 364-368 [versiunea digital].
Jáuregui, Carlos A. 2008. *Canibalia. Canibalismo, calibanismo, Antropofagia cultural y consumo en América Latina*. Madrid: Iberoamericana.
Kernbach, Victor. 1995. *Dicționar de mitologie generală*. Bucure ti: Albatros.
Kurella, Doris, de Castro, Inés. 2013. *Inka. Könige der Anden*. Stuttgart: Linden-Museum.
Tieffemberg, Silvia. 2003. *Escribir los caminos. La construcción del espacio en la Descripción breve... de Reginaldo Lizárraga* în „Iberoamericana: América Latina-España-Portugal”. vol. 3., Número 10, p. 37-56 [versiunea digital].

Filme

Bollaín, Icíar. 2010. *También la lluvia*.
Wicky, Jean-Claude. 2010. *Tous les jours la nuit. Mineros en Bolivia*. Documentaire 58 min Suisse.